

*І.В.Богдановський,
доктор філософських наук,
доцент, професор кафедри філософії
та політології НУДПСУ*

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ НОВИХ І НЕТРАДИЦІЙНИХ РЕЛІГІЙ

Вплив релігії на українське суспільство нині суттєво зростає. Разом із збільшенням кількості переконаних прихильників тих релігійних груп, що мають давні традиції в нашому суспільстві, зростає і кількість тих громадян, чия захопленість релігією орієнтована на нетрадиційні для нашого етносу вірування та обряди. Поширення нових та нетрадиційних релігій поставило перед релігієзнавцями проблему вироблення адекватної термінології та методів для їх дослідження. У зарубіжному релігієзнавстві термінологію та методологію досліджень нетрадиційних релігій розробляли такі автори, як П.Бергер, В.Брайн, Т.Роббінс та ін. Філософсько-методологічні проблеми дослідження нових релігій розглядалися в працях радянських і російських вчених: Є.Г.Балагушкіна, П.С.Гуревича, О.М.Краснікова, Л.Н.Митрохіна, М.П.Мчедлова, Д.М.Угриновича, В.Б.Яшина та ін. Феномен нетрадиційних релігій досліджували відомі українські релігієзнавці: В.В.Гринько, В.Є.Єленський, А.М.Колодний, Є.В.Ліхтенштейн, В.І.Лубський, В.М.Петрик, Л.О.Филипович та ін. Крім представників світського академічного релігієзнавства, нові і нетрадиційні релігії активно вивчають представники теології: Дж.Макдауелл, Д.Стюарт, О.Л.Дворкін, А.В.Кураєв, В.М.Чернишев та ін. Більшість з них нові релігії розглядає як конфесійних конкурентів. Відповідно, їхні праці, присвячені аналізу цього феномену, на наш погляд, є надмірно критичними. Метою запропонованої статті є аналіз смислового значення основних понять, які застосовуються для позначення різних проявів феномену нетрадиційної релігійності, та виявлення тих ознак нетрадиційних релігій, які слід покласти в основу їх типологізації та класифікації.

Методологія дослідження феномену нетрадиційних релігій вимагає попереднього аналізу відповідного понятійного апарату.

Розгляд відмінностей між релігіями традиційними та нетрадиційними, на наш погляд, слід почати з того, що теологи та світські релігієзнавці по-різному розуміють саму сутність, що лежить в основі різних проявів релігійного феномену. Етимологію слова «релігія» одним із перших розглянув видатний римський античний оратор, філософ і політичний діяч I ст. до н. е. Цицерон. Він вважав, що це слово є похідним від латинського дієслова *relegere*. Тут важливим є не головне значення цього слова (найчастіше воно використовується у контекстах, де потрібне повторне обговорення якогось питання), а переносне. В переносному розумінні воно означає «благоговіти» або «ставитися до чого-небудь з особливою повагою». Згодом християнські теологи наголошували, що саме наявність священного (найвищих божественних сил, здатних викликати у віруючих священний трепет і благоговіння) відрізняє справжню релігію від безлічі марновіств. Відомий ранньохристиянський мислитель Лактанцій висловив припущення, що слово «релігія» походить від латинського слова *religare* (зв'язувати, прив'язувати), тому релігію він визначив як союз людини з Богом. Цей підхід закріпився в християнській традиції завдяки авторитету святого Аврелія Августина, який наголошував, що релігією є відновлення втраченого внаслідок гріхопадіння союзу між людиною і Богом. На переконання Августина, цей союз оновився завдяки спокутній жертві Ісуса Христа. Відповідно, лише християнство веде людину до Бога і може вважатися єдиною істинною релігією. Аврелій зазначав, що серед «язичницьких філософів не слід шукати релігію, оскільки вони разом з язичницькими народами брали участь в одних і тих самих обрядах. У своїх школах вони... висловлювали про... богів і найвище благо різні аж до суперечностей думки» [1, 230]. Такий підхід до розуміння сутності релігії дає підстави християнським ортодоксам тлумачити віровчення, які, хоч у найменших дрібницях, відрізняються від їхнього, як відступництво (відпадиння) від Істинного Бога, тобто розглядати їх як ересі.

Згодом у філософії сформувались різні підходи до розуміння сутності релігії. Повний перелік цих підходів значно перевершив би обсяг статті. Тому обмежимося лише прикладом неоплатоніків, які в своїх працях заперечили іудео-християнське вчення про творення світу Богом, натомість утверджували віру в переселення душ. У неоплатонізмі релігія постає як щось похідне від суб'єктивної

віри людей в існування світу надприродних енергій, з яким їх пов'язує здатність людської душі до раціонального та інтуїтивного розуміння сутностей речей, а також особистісний містично-екстатичний досвід. У центрі неоплатонічної релігійно-містичної картини буття постає вища Душа, з якої все народжується і у вигляді різних енергій еманується в світ. Плотін писав: «Душа наповнює космос своїми енергіями... Ці енергії вторинні, але вони... здатні... споглядати акти вищої частини Душі... Душі відрізняються одна від одної, проте кожна з них зберігає здатність до споглядання. Це вторинне споглядання є слабкішим, ніж первинне... Подібність послаблюється, спотворюється, стає більш мутною і тонкою в процесі сходження униз» [2, 100].

Класичні світські наукові підходи до розуміння сутності релігії виникли на рубежі ХІХ–ХХ ст. Ці підходи відображають світоглядні переконання вчених та ґрунтуються на емпіричних спостереженнях за діяльністю певних релігійних громад. Таких підходів існує багато, і, на наше переконання, вони не суперечать один одному, а взаємно доповнюють і розкривають різні грані феномену релігії. Зокрема, Е.Тайлор вважав, що релігія ґрунтується на вірі в існування невидимих безтілесних істот, які здатні помітно впливати на людське життя; Дж.Фрейзер зазначав, що релігія виникає з практик поклоніння могутнім природним стихіям, що породжують у людини відчуття безпорадності; Е.Дюркгейм релігією називав систему сакральних символів, яка здатна об'єднувати в єдину соціальну групу всіх, хто дотримується спільних вірувань і обрядів; Дж.Дьюї під релігією розумів універсальний засіб захисту спільних цінностей та ідеалів; А.Уайтхед вважав, що релігійними є системи світоглядних положень окремої особи, які визнаються нею істинними і які здатні змінити її погляди і поведінку. Наведені визначення релігії свідчать про те, наскільки складним для розуміння є цей феномен, скільки різних як психологічно-суб'єктивних, так і соціально-об'єктивних чинників в ньому переплетено. Узагальнивши ці визначення, зазначимо, що релігія є феноменом культури, який пов'язаний з духовно-практичним освоєнням світу як певними соціальними групами, так і окремими індивідами, а головною ознакою, що відрізняє релігію від інших форм культури, є віра в існування надприродних сутностей та у можливість встановлювати контакти з ними за допомогою певних культових дій. Крім того, релігія виступає

одним із основних інтегруючих факторів суспільства.

Як і будь-який суспільний феномен, релігія не залишається незмінною. Потреба в змінах чи застійні явища в релігіях залежать від соціального устрою життя. Найбільш радикальні зміни в релігіях настають в епохи соціальних криз. Прикладом бурхливого утворення нових релігійних течій може бути епоха Реформації. Епоха Реформації збігається з переходом Західної Європи до нового суспільного ладу – капіталізму. У цьому контексті можна провести аналогію з сучасною епохою, коли активно формується нова постіндустріально-інформаційна економіка. В наш час становлення глобальної цивілізації релігійні рухи теж зазнають змін, часто кардинальних. Оскільки адепти нових рухів часто поривають з усталеними релігійними нормами, канонами і традиціями, відповідно, в більшості контекстів «нові» релігії також є й «нетрадиційними». Ці рухи називають по-різному: «нові релігії», «нові релігійні рухи», «молодіжні релігії», «деструктивні релігії», «секти», «неокульти», релігії «Нової ери» («Нью Ейдж») тощо. Більшість сучасних нетрадиційних релігійних комплексів утворились в середині – другій половині ХХ ст.

Для позначення і характеристики нетрадиційних релігійних організацій часто застосовується термін «секта». Але з таким застосуванням не завжди можна погодитися. Більшість сект виникли як опозиційні стосовно панівних релігійних напрямків. Для сект характерна претензія на винятковість ролі в суспільстві їхніх доктрин, цінностей і установок. З цим пов'язані переконання адептів секти у своїй обраності, прагнення до духовного переображення, основою якого вважається суворе дотримання певного морального кодексу і ритуальних приписів. Церковними колами слову «секта» був наданий негативний смисловий відтінок. Наприклад, О.Л.Дворкін розділяє секти на історичні та тоталітарні. Він зазначає, що слово «секта» може мати дві основні етимології. По-перше, воно може походити від лат. *secare* – відсікати (частину від цілого). Такі секти виникають внаслідок відділення від панівної в тому чи іншому суспільстві релігійної традиції. По-друге, – від лат. *sequi* – слідувати (за певними лідером, який вказує напрямок руху). Перші секти О.Л.Дворкін називає історичними, а другі – тоталітарними. Він вказує, що «тоталітарні секти застосовують обман... нав'язливу пропаганду для залучення нових членів, використовують цензуру інформації та інші неетичні засоби контролю над особистістю» [3, 44].

Термін «секта» (особливо у значенні «тоталітарна секта»), на нашу думку, має негативну оцінку, тому його застосування в науковому релігієзнавстві повинно бути обмеженим.

Для позначення нового типу містики, за якого релігійні орієнтації пов'язані переважно з окремою особою і дуже рідко потребують утворення організаційних форм, у сучасному релігієзнавстві частіше використовують поняття «неокульт» (іноді «харизматичний культ» або просто «культ»). Розглянувши наявний категоріальний апарат, ми можемо погодитись з висновком М.П.Мчедлова про існування об'єктивних чинників, які дають можливість досліднику використовувати поняття «неокульт» і «нетрадиційна релігія» з метою дескрипції відповідного феномену, «не додаючи цим поняттям політико-правового виміру і не вбачаючи... підстав для дискримінації чи виправдань будь-яких віросповідань» [4, 52].

На наше переконання, найбільш повно досліджувати феномен нетрадиційних релігій можна завдяки поєднанню феноменологічних і герменевтичних методів. Виходячи з принципів емпіризму, об'єктивності та нейтральності в оцінках, представники феноменології релігії ставлять своїм завданням вивчення форм, структур і елементів різних релігій. Один із головних представників феноменології релігії П.Бергер, досліджуючи проблему співвідношення релігійної традиції і релігійного досвіду, особливо підкреслював значущість феноменологічного методу, підкреслюючи, що феноменологію слід розуміти лише як «метод дослідження феномену таким, яким він явлений в людському досвіді, не порушуючи питання про остаточний його статус в реальності» [5, 302].

Феноменологічний метод дослідження релігій містить дескриптивну і типологічну складові. Прихильники дескриптивної феноменології приділяють увагу, насамперед, історико-культурологічній систематизації релігійних феноменів. Прихильники типологічного підходу (М.Еліаде та ін.) вважають за необхідне вивчати форми релігії, класифікувати і систематизувати прояви релігійного феномену (ритуали, міфологічні традиції і т. ін.) не в історичному контексті, а незалежно від часу і місця їх виникнення та розвитку, що дає можливість виявити фундаментальну єдність феноменів одного і того самого типу. Плідність такого підходу довів У.Джеймс, досліджуючи феномен релігійного досвіду. Він вказав на універсальність цього досвіду, виявляючи в різних культурних традиціях

дивовижну схожість: «Якщо ми оглянемо все поле людського релігійного досвіду, ми знайдемо в ньому величезну різноманітність... думок; але відчуття і загальна поведінка майже в усіх випадках будуть однакові: стоїки, християни і буддійські святі, по суті, нічим не відрізняються один від одного в своєму практичному житті. Створені релігіями теорії різняться між собою, але вони є елементами похідними і другорядними; якщо ви хочете вловити сутність релігії, ви повинні вдивлятися в почуття, в загальну життєву поведінку, як в елементи більш постійні» [6, 399].

Створюючи типології нових і нетрадиційних релігій, конфесійно орієнтовані автори часто керуються власними практично-місіонерськими цілями. Саме тому до їхніх списків нетрадиційних релігій нерідко потрапляють навіть ті релігії, які в науковому релігієзнавстві визначаються як національні та світові. Наведемо приклад такої типологізації. Д.Макдауелл і Д.Стюарт поділяють нетрадиційні релігії на чотири групи: «західні, східні, культу «Нової епохи» («Нью ейдж») і групи, що стоять на порозі змін» [7]. Причому, до останніх автори віднесли Церкву адвентистів Сьомого дня, яка виникла понад півтора століття тому. Схожої позиції дотримуються і сучасні вітчизняні православні антикультуристи, які можуть віднести до «сект» і «ересей», разом з «Білим братством», і греко-католиків, і послідовників найбільших протестантських церков (наприклад, баптистів і харизматів). На наш погляд, конфесійний підхід до класифікації нетрадиційних релігій є, м'яко кажучи, не об'єктивним, оскільки теологи ставляться до нових і нетрадиційних релігій як до конфесійних конкурентів, і не прагнуть об'єктивно аналізувати цей специфічний релігійний феномен. У більшості варіантів таких типологій нетрадиційні релігії співвідносяться з початковою релігійною традицією, до якої вони, з погляду цих дослідників, тяжіють.

Але існують типології іншого роду, автори яких дотримуються принципу конфесійної нейтральності. Наприклад, в типологізації, запропонованій В.Б.Яшиним, нетрадиційні релігії розділені на три великі групи: по-перше, реформаторські релігії, що вважають своїм завданням радикальне перетворення суспільства і тому перебувають з державою в непримиренній конфронтації; по-друге, ескапічні релігії, що пропагують відхід від суспільства і держави в містичні індивідуальні осяяння або ізольовані комуні; по-третє, соціально інтегровані релігії, що пропонують своїм adeptам підвищення особистого

статусу з допомогою розвитку паранормальних здібностей і позбавлення від психологічних проблем (адепти цих культів демонструють або повну аполітичність, або лояльність до суспільства і держави) [8, 118]. На наш погляд, цей поділ скоріше констатує різні етапи еволюції одного і того ж релігійного явища, яке, відповідно, може демонструвати різні способи взаємодії з суспільством і державою.

Відомий сучасний дослідник нетрадиційних релігій Є.Г.Балагушкін вважає, що основними ознаками, які слід покласти в основу типологізації та класифікації цих релігій, є: часова, віросповідна, організаційна та вікова [9]. На переконання автора статті, з таким підходом варто погодитися. Говорячи про часову ознаку, зазначимо, що більшість цих релігій виникли в другій половині ХХ ст. Вони не прив'язуються до однієї території чи до певного етносу. Їх особлива активність проявляється в епохи суспільних криз і потрясінь, оскільки переломні періоди історії, пов'язані з глибокими змінами економіки та побуту, а також політичних настроїв і загального світовідчуття людини, зумовлюють потребу в пошуку нових світоглядних орієнтирів. Щодо віросповідної ознаки, то віровчення і культова практика більшості нетрадиційних релігій є еклектичними та/або синкретичними. Найчастіше вони складаються з елементів, узятих з різних культурно-релігійних традицій. Проте віровчення цих релігій наділене і певною унікальністю, оскільки досить часто на перший план висуваються ті положення, які ґрунтуються на відображенні власного містичного досвіду лідерів цих рухів. Щодо організаційної ознаки, то нетрадиційним релігіям властиві особливі форми організаційного устрою: «центри», місії, колонії, комуни, «сім'ї», фонди і т. ін. Нерідко ці організації об'єднуються у світовому масштабі. У деяких нетрадиційних релігійних організаціях панують авторитарні відносини. Харизматичний лідер, який стоїть біля витоків таких рухів, часто проголошується божественною особою (аватаром, пророком тощо). Щодо вікової ознаки, то до нетрадиційних релігійних організацій зазвичай вступають молоді люди. Тільки необтяжені власними сім'ями молоді люди (наприклад, члени «Церкви Христа») можуть дозволити собі щодня кілька годин присвячувати місіонерській діяльності. На наш погляд, варто доповнити цей перелік ознак і практичною. Адже важливою особливістю більшості нетрадиційних релігій є їхня орієнтація на практичну корисність «у цьому житті». Лідери неокультів обіцяють

своїм адептам швидко, просте та ефективно розв'язання особистих проблем (часто пропагуються певні оздоровчі практики, техніки досягнення змінених станів свідомості і т. ін.).

Відсутність загально визнаної типології та класифікації нетрадиційних релігій можна пояснити труднощами, з якими стикаються дослідники під час виділення їхніх сутнісних ознак: різних віровчень, способів їх функціонування, ставлення до світу і т. ін. На думку автора статті, кращими є ті типологізації, автори яких зіставляють певні нетрадиційні релігії з початковою релігійною традицією, з якої їх лідери-засновники беруть основні елементи віровчення і культової практики. Адекватну типологію нетрадиційних релігій та сформованих на їхній основі релігійних організацій слід будувати на основі об'єктивної систематизації (це дасть змогу враховувати як загальні риси, властиві усім нетрадиційним релігіям, так і специфічно-унікальні риси кожної релігії); а також на основі історичних досліджень розвитку релігій (враховуючи динаміку релігійного життя). У значенні основних ознак, на основі яких можна виявити специфіку нетрадиційних релігій, варто використати часово-просторову, віросповідну, організаційну, вікову та життєво-орієнтаційну. Уточнивши існуючі класифікації цих релігій і врахувавши вищевказані критерії, їх можливо поділити на вісім основних груп: неохристиянські об'єднання; навколохристиянські релігії (їхньою відправною точкою є біблійне християнство); неорієнталістські об'єднання; синтетичні релігії; окультні течії й неомістичні рухи; сасантологічні неорелігії; неоязичницькі (рідновірські) організації; сатанинські вірування і культу. Оскільки значна частина нетрадиційних релігій ще не завершила оформлення свого віровчення, культу та організаційної складової, деякі з них одночасно містять ознаки, за якими їх можна віднести до кількох з перелічених груп. Наприклад, «Християнську науку» можна одночасно розглядати і як неохристиянське об'єднання, і як сасантологічне. Однак, залежно від цілей, які ставить перед собою дослідник нетрадиційних релігій, можна вводити додаткові ознаки, які дадуть можливість уточнювати запропоновану вище класифікацію, що зробить її більш ефективною.

Отже, неоднозначність існуючих нині дослідницьких підходів до аналізу нових і нетрадиційних релігій, на наш погляд, зумовлена, по-перше, новизною і внутрішньою суперечливістю досліджуваного феномену; по-друге – відмінністю методик дослідження діяльності

прихильників нетрадиційних релігій; по-третє – світоглядною упрежденістю та конфесійно-політичною ангажованістю деяких дослідників. Щодо термінології, то, на наше переконання, позначати нетрадиційні релігійні організації поняттями «секта» і «культ» («неокульт») слід обережно, оскільки вони містять декілька додаткових смислових відтінків. Зокрема, поняття «секта» містить негативну оцінку і часто використовується теологами для позначення своїх конфесійних конкурентів, а поняття «культ» широко застосовується для позначення обрядової сторони релігійної діяльності. Крім того, не всі нетрадиційні для певних держав та етносів релігійні угруповання є новими і, відповідно, «неокультами». Організаційні відгалуження давніх релігій (індуїзму, буддизму та ін.), поширюючись в нові регіони, певний час сприймаються населенням цих регіонів як нетрадиційні. Поняття «неокульт» і «секта» не слід ототожнювати, оскільки вони позначають різні форми організації релігійного життя. Якщо секти, переважно, виникають внаслідок відділення від початкової церковної традиції й організації, то більшість неокультур виникли й організаційно оформилися в середовищі позаконфесійних богошукачів. Основними науковими методами, які дають можливість адекватно досліджувати нові і нетрадиційні релігії, на наш погляд, можуть бути: системно-аналітичний, структуралістський (він допомагає простежити структурно-смислові зв'язки між використаними термінами); описивно-феноменологічний та герменевтичний (за допомогою цього методу, зокрема, можна аналізувати тексти засновників і лідерів неорелігійних груп, а також критичні щодо них тексти прихильників традиційних релігій і віросповідань).

ЛІТЕРАТУРА

1. *Августин Аврелій (блаженний)*. Энхиридион или о вере, надежде и любви. – К., 1996. – 413 с.
2. *Плотин*. Эннеады (II). – К., 1996. – 236 с.
3. *Дворкин А.Л.* Сектоведение. Тоталитарные секты. Опыт систематического исследования. – Нижний Новгород, 2003. – 813 с.
4. *Мчедлов М. П.* Религиоведческие очерки. – М., 2005. – 447 с.
5. *Бергер П.* Религиозный опыт и традиция // *Бергер П.* Религия и общество. Хрестоматия по социологии религии. – М., 1996. – С.339–364.

6. Джеймс У. Многообразие религиозного опыта. – М., 1992. – 432 с.
7. Макдауэлл Дж. Обманщики. Во что верят приверженцы культов. Как они заманивают последователей. – М., 1993. – 224 с.
8. Яшин В.Б. Религиозная традиция и нетрадиционная религиозность // Яшин В.Б. Социальные институты в истории. – Омск, 1996. – С.108–121.
9. Балагушкин Е.Г. Нетрадиционные религии в современной России: морфологический анализ. Ч.1. – М., 1999. – 244 с.

Богдановський І.В. Методологічний аспект дослідження нових і нетрадиційних релігій.

Поширення нетрадиційних релігій поставило перед релігієзнавцями проблему вироблення адекватної термінології та методів для їх дослідження. У статті аналізується смислове значення основних понять, які застосовуються для позначення різних проявів феномену нетрадиційної релігійності, та виявляються ті ознаки нових і нетрадиційних релігій, які можна покласти в основу їх типологізації та класифікації. Наголошується, що, досліджуючи нові і нетрадиційні релігії, конфесійно орієнтовані автори переважно керуються власними практично-місіонерськими цілями, тому їхній підхід часто є необ'єктивним і надмірно критичним. Уточнивши існуючі класифікації нетрадиційних релігій та запропоновані провідними вченими критерії їх типологізації, дослідники поділили ці релігії на вісім основних груп.

Ключові слова: секта, культ, нетрадиційні релігії, феноменологія, класифікація.

Богдановский И.В. Методологический аспект исследования новых и нетрадиционных религий.

Распространение нетрадиционных религий поставило перед религиоведами проблему выработки адекватной терминологии и методов для их исследования. В статье анализируется смысловое значение основных понятий, применяемых для обозначения различных проявлений феномена нетрадиционной религиозности, и выделяются те признаки новых и нетрадиционных религий, которые можно положить в основу их типологизации и классификации. Отмечается, что, исследуя новые и нетрадиционные религии, конфессионально ориентированные авторы преимущественно руководствуются собственными практически-миссионерскими целями, поэтому их подход часто является необъективным и чрезмерно критическим. Уточнив существующие классификации нетрадиционных религий и предложенные ведущими учеными критерии их типологизации, исследователи разделили эти религии на восемь основных групп.

Ключевые слова: секта, культ, нетрадиционные религии, феноменология, классификация.

Bogdanovskyi I.V. Methodological aspects of research of new and non-traditional religions.

Expansion of non-traditional religions confronted the problem of elaboration adequate terminology and methods for their study. The article analyzes the meaning of the basic terms used to refer to the various manifestations of the phenomenon of non-traditional religious and identifies those features of the new and non-traditional religions, which can form the basis of their typology and classification. It is noted that, exploring new and non-traditional religions, religiously oriented authors mainly guided by their own practical and missionary goals, so their approach is often biased and overly critical. Clarifying the existing classification of non-traditional religions and leading scientists proposed criteria for their typology, these religions were divided into eight major groups.

Key words: sect, cult, non-traditional religions, phenomenology, classification.